

El turisme religiós, Queralt i Lourdes de la Nou com a exemple

Els santuaris de la comarca del Berguedà, com els de molts altres indrets dels Països Catalans, estan situats en llocs privilegiats per la natura, a dalt dels cims o en frondoses valls.

El primer en fer un recorregut i inventari pels diferents santuaris marians va ser Narcís Camós,¹ que va visitar l'any 1651 Queralt i en diu: "En un alto del monte rodeado de otros muchos, tuvo la iglesia parroquial de San Pedro de Madrona, una capilla en su término la cuál, desde largos tiempos es del término de Santa Eulalia de Berga, de la villa de Berga, por haberse unido con ella dicha parroquia de san Pedro,² por el Sumo Pontífice Urbano VIII. Goza dicha capilla de una imagen del Norte de los navegantes, María, con el título de Queralt, y esto por tener el monte donde se veneran muchas peñas, las cuales por aquellas partes son llamadas "quers de Roca" o de peña, y como es en parte tan alta, se llama por eso Queralt o Caralt, como comúnmente dicen algunos. Convirtiéndole pues con tanta propiedad tan excelente título a ésta Señora, gozan de esta imagen sus comarcanos, bajo cuyo amparo están puestos desde que la descubrió el Cielo con la siguiente maravilla". Tots els santuaris no referenciats per Camós, els qui han escrit monografies tracten de justificar l'antigor del santuari i justificar per què Camós no va passar-hi i per tant no l'esmenta. De la comarca del Berguedà Camós referencia: la Quar, Corbera d'Espinalvet (Castellar del Riu), els Tossals de Capolat, Falgars, Hospitalet de Gréixer (Bagà), Gresolet a Saldes, els Torrens de l'Espunyola o la Mata de Llinars (Castellar del Riu).

S'han triat aquests dos santuaris marians, un Queralt, per ser de llarga i antiga tradició mariana, i Lourdes de la Nou per ser relativament nou.

A. Queralt

1. *Algunes referències històriques de Queralt*

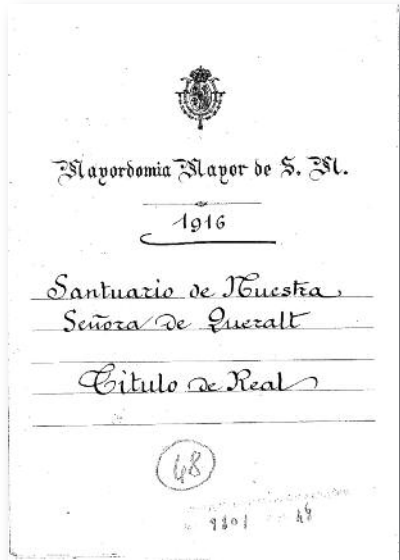
Francisco de Zamora³ (1757-1812) va fer per al rei d'Espanya

Ramon Felipó i Oriol, advocat i dinamitzador del Berguedà

Carles IV unes visites a Catalunya d'inspecció o potser d'espionatge, i en va redactar uns informes. De la visita a Queralt, el 3 de setembre de 1787, n'explica: "por la tarde subimos a Queralt (...) nos acompañaron Don Josef, Don Ramon Farguell y Don Carlos Vilardaga (...). La ermita de Queralt está situada en una eminencia de esta cordillera de los ante-Pirineos, es tan elevada que se descubre desde ella un horizonte hasta la cordillera de Montseny, san Lorenzo del Mont, etc. Es el punto de vista más agradable que he visto en este viaje. La ermita es capaz, con una buena habitación para el capellán y para las gentes que van allí a sus romerías. Parece que es devota concurrida, y que tiene algunas rentas".

El Baró de Maldà,⁴ Rafael d'Amat i de Cortada (1746-1818), va residir a Berga durant els anys de la guerra contra Napoleó. Vivia al palau dels Peguera, a la plaça de Sant Joan. Per saber qualsevol cosa de Berga d'aquells anys cal acudir sempre a aquest dietari. De la seva excursió del 10 de juny de 1809 a Queralt explica: "...Se'ns ha avisat per dinar a punt de migdia, portant-se ja l'escudella a la taula, nos hem acomodats en bancs, en lo llarg de la taula i, en dos sillons poltrones de banqueta o de les de braços, un servidor de vostès i en l'altra. Per primer fonament a la panxa, l'escudella de fideus amb alguna xirivia, no sé si també amb alguns grans d'arròs, nos ha sigut ben gustosa per lo un xiquet espessa i ben covada. Nos hi ha comparegut, allí, precipitadament, lo marquès de Sentmenat. Amb un brinco ell, de cames i peus, se n'ha pujat al banc i sentat-s'hi per fer-nos companyia en la taula, lo dit marquès de Setmenat, a més d'estes viandes tinguérem plat de faves amb cansalada i botifarra, plat de samfaina, platillo de carn amb suc, i lo anyell rostit. Lo pa era prou bo i lo vi dolcet que, per postres tinguérem un mató xic i un mató gros de llet. Després de dinar, nos em escalfat un poc a l'escalfapanxes". Aquí queda reflectit de forma clara que

les possibilitats gastronòmiques en aquest santuari eren molt importants, tot i que eren els anys de la Guerra del Francès.

Uns vuitanta anys més tard Cels Gomis⁵ també va pujar a Queralt i va escriure l'any 1884: "La ermita de Queralt mes que ermita es una gran església amb un bon cambril, grans altars i moltes imatges, mes cap d'elles m'ha cridat la atenció. Al costat mateix de l'ermita y formant cos amb ella hi ha l'hostalera, hont lo foraster, mitjançant lo que de son pler vulga donar, troba una cambra i una part de cuina, tres fogons y un armariet, per a passar-hi el temps que vulga. Aconsello á qui vulga anar-hi á passar un dia, que se n'hi porti lo necessari para menjar, puig la ermitana es molt mal agradosa y sembla que li raqui cuidar-se de fer la més petita feina, per més que se li pagui". Queda més que clar que les possibilitats turístiques de Queralt llavors eren a la pràctica inexistent.

Jacint Verdguer (1845-1902) va hostatjar-se a Queralt l'any 1887. Des del santuari el 2 de setembre va escriure una carta a Jaume Collel: "He seguit tos passos per Borredà i la Nou, més he tirat endavant fins a Queralt, a on passaria de bona gana una quinzenada, tan encisat n'estic! Més ja que vols anar a Banyuls, baixaré a Berga dilluns matí, i lo mateix dia arribaré a Barcelona, si Déu plau, a on t'esperaré. Ja et parlaré d'aquest santuari Perla dels santuaris marians de Catalunya".

Durant aquesta curta estada va escriure uns versos inacabats, recollits per Osvald Cardona,⁶ que diuen: *De Berga pastora, / Verge de Queralt, / d'eix cel que us corona / guiau-nos a dalt.*⁷

Mossèn Cinto citaria Queralt al seu poema *El Pi de les Tres Branques*.⁸ Verdguer tornaria a Berga per presidir el certamen literari de Sant Joan el 1901,⁹ i en el seu discurs presidencial va tornar a fer referència a Queralt. La fotografia feta en aquest acte constitueix un dels darrers testimonis gràfics de Verdguer.

2. Alfons XIII, la coronació canònica de l'any 1916

Alfons XIII, per reial ordre del 23 de juny de 1916, va donar el títol de reial¹⁰ al santuari queraltí. La seva tieta, la infanta Isabel, la Xata, va pujar a Berga per la coronació canònica de l'any 1916. En les diverses juntes preparatòries de la coronació, com la permanent, la local de senyors i la de senyores, la de Barcelona de senyors i la de senyores, la comarcal de senyors i la de senyores, hi havia molta gent. Se'n poden consultar els membres en l'expedient oficial de la Coronació.¹¹ Entre molts altres hi havia mossèn Ribera, com a secretari de la junta permanent; la baronessa de Maldà, Manuel Farguell de Magarola,¹² el comte de Güell, el comte de Figols, Josep Cardona, lu

Minoves, Jaume Felipó, Manuel Pla, Celestina Picart, Bernarda de Martín, Ramon Petxamé, Dolors de Gironella i de Portillo, Josep Piqué, Jacint Vilardaga, Lluïsa Claret de Senespleda, Queralt Ballús de Mierons, Emília Buxadé, Antoni Rosal, Emili Porta, Antoni Sansalvador, fra Frederic de Berga, Ramon Tresserra, Climent Massana, Rosa Postius de Cunill, Pilar Blanchart, Josep Viladomiu, Josep Prat Feliu, Joan Maria Roma, Antoni Abadal, l'aleshores canonge solsoní Valentí Comellas...

La primera guia de Berga¹³ i el primer llibre de La Patum¹⁴ foren editats per aquesta festa, sense cap mena de dubte la més important de Berga fins ara.

Entre els assistents a la coronació: el bisbe de Solsona Francesc Vidal i Barraquer,¹⁵ el nunci Ragonesi, la Xata acompanyada del ministre de Gràcia i Justícia, Antonio Barroso; el capità general de Catalunya, l'arquebisbe de Tarragona, els bisbes de Solsona, Barcelona, Lleida, Girona i Vic; l'abat de Montserrat, el batlle de Barcelona, el president de l'Audiència Territorial de Catalunya, el rector de la Universitat de Barcelona, senadors i diputats a les corts de Madrid i a la diputació de Barcelona pel districte de Berga i Manresa, molts regidors barcelonins... Aquesta festa fou portada a tots els diaris barcelonins i àdhuc madrilenys.

3. Josep Pla i Baltasar Porcel

L'empordanès Josep Pla¹⁶ (1897-1981) en la seva guia de Catalunya explica: "Per veure aquest País, Berga sembla que té preparat per al turista el santuari de Santa Maria de

Queralt. Quan arribem a Berga, la primera cosa que hem de fer és pujar al santuari. El camí és apassionant. Com que transcorre part per la obaga de la muntanya, travessa un bosc de pinedes silvestres que la gent del pla troba ple d'encants. Quan arribem al peu del santuari, l'aire s'aprima i el panorama esdevé intens i dilatat en el llunyedar. Mirant cap a l'amfiteatre del nord, apareix el Berguedà amb tot el muntanyam geològic, amb el seu oceà orogràfic. Cap al sud tenim, a primer terme, tot el Berguedà agrari i industrial, amb la seva bellesa normalitzada, i, més enllà Puig-Reig, la comarca del Bages, el tapís llunyà de les muntanyes de Montserrat, cobertes d'un vel de boira voleiadís, amb el seu perfil únic i singularíssim; un perfil que sembla somiat. A la dreta i esquerra d'aquest escenari immens, la vista es perd en una dilatació de terres: cap al Solsonès a ponent; a llevant devers Vic i el Lluçanès. La Balconada és prodigiosa. La presència de terra és tanabassegadora que us sentiu com abrigat dins les mateixes entranyes del país —d'aquest país tan petit i d'una presència tan enorme i densa, tan saturada d'ancianitat i de vida potent”.

L'escriptor mallorquí Baltasar Porcel¹⁷ (1937-2009), al seu llibre *Camins i Ombres*, diu: “La darrera bèstia muntanyenca del Prepirineu, la cúspide de Queralt amb el seu miler de metres, és un esplèndid mirador damunt la plana. És una plàcida presa d'alè, de repòs, deixar caure la vista des de Queralt sobre el pla que es dilata en un arc de vint quilòmetres, cap al sud, formant un suau pendent en successius i breus esglaonaments... El Santuari de Queralt és un niu d'àliga, aferrat al cim rocallós. Consta d'una edificació immensa i mig esbalandrada, l'altra mitja renovada, on es proveeix de menjar i llit el visitant. La talla de la Mare de Déu que guarda és, sembla, del XIII. Vaig entrar dins el temple, de factura neoclassicitzant. Entro una estona a la cambra del capellà de Queralt¹⁸ atapeïda de llibres. És un home de mitjana edat, alt, magre, un xic desmanyocat. Amb el temps, ens férem amics. Creu en Déu, en l'anarquisme, en l'església, en la llibertat de l'amor. I somriu molt. El domini del paisatge que s'obté a Queralt és, sí, un autèntic prodigi”.

4. Franco, la carretera nova, el primer funicular, Ballarín i Coderch

De la carretera i el funicular mossèn Ballarín¹⁹ ho explica d'aquesta manera: “La cosa va anar així. De tant en tant, veia passejant per Queralt un home, a cops sol, a cops amb la senyora. Era l'Ibáñez Freire, el governador civil d'aquells anys, pujava a Queralt per airejar-se. Al cap d'un temps em va emprendre:

—Padre, querría dejar en Queralt un recuerdo de mi paso por el Gobierno Civil. Dígame lo que le falta a la Iglesia.

—La carretera, Señor.

—Pero yo hablaba del templo. —La carretera. El templo no importa tanto como la carretera.

—Padre, tendrá la carretera antes de un año...

El capità general va dir que carretera i carretera va ser...

Van anar de pressa, endemés del pàrquing de dalt feren el de baix. Obra llesta amb enginyer i governador. Aquest va preguntar:

—Y ¿cómo se sube desde aquí hasta arriba?

—Pues a pie.

—Y si viniera el caudillo, ¿también a pie?

Així va començar la gresca del funicular. L'endemà mateix ja tenia l'enginyer enginyant-se-les per fer-ne un. Va triar un pendent atartarat on tots sabem. Les cabines eren dues de soldades i tretes d'una grua del port de Barcelona.

La tracció del "traste" era directa. La baluerna engegava de patac i els viatgers anaven cap al vidre. Coronels, generals, "quefes" dels civils, polis d'uniforme, polis de la secreta i de més il·lustres en sortien amb el cop de cap dient-se preocupats: —Esto no arranca con suavidad.

A veure si el caudillo se'n feia la closca. Fins que el mecànic, un entès sense títol universitari, però amb ofici, em va dir com si fos un secret:

—Ho arreglarem amb un singlotet.

Misteris de la mecànica, en comptes de la patacada, l'enginy feia tres copets com si estossegués. El mecànic se les prometia felices.

—Quan vingui aquell home hauré fotut el camp.

Li vaig dir que malament rai.

Quan va venir aquell home, el mecànic era a la cabina de dalt vigilat per un coronel i un capità dels civils.

Foren dies de gent grossa. ... va pujar el famós Creix de la poli per saber-ne de mi preguntant-ne al Vicente Hontangas.

I va venir el dia.

Molt d'hora van arribar els bastaixos penjant banderes a llocs inversemblants. Banderes a fora i catifa de corredor a l'església. Cada quefe que arribava, preguntava què de la catifa. I ho vaig saber. Al Franco el posaven fora de polleguera les catifes arrugades. Sempre serem canalla.

El poli de la secreta va voler donar la volta sencera al Santuari, veient com la muntanya, a tocar de l'església, es despenjava avall, ho va deixar. Un gran quefe dels civils va posar els seus al carener de la muntanya, amb el meu consell. Al capità de la guàrdia personal de Sa Excel·lència li havia fet un plànol marcant-li els llocs de guàrdia. Em va mirar sorprès.

—Padre, ¿usted ha hecho la mili?

M'aturo perquè el fandango va durar hores. Fins que ja hi vam ser. L'home va pujar pel funicular, el funicular va fer bondat. Rere d'ell hi venien almenys tres ministres. El López Rodó, un senyor ben educat, el Silva Muñoz, amb cara de mussol, i el Camilo Alonso Vega, que feia ganya de viure a les quimbambes.

El caudillo va entrar bajo palio, el Bascuñana li va engaltar el sermó oficial amb allò del dedo de Dios, els frares de Berga van cantar una salve. L'home va pujar al cambril. Va entrar a la sagristia a signar. I va baixar del Santuari a peu, mirant el paisatge.

Ens havíem lliurat d'una i bona. Els tres ministres baixaven pel funicular quan, a mig baixar, la maquinota va dir que prou. Llàstima que ja no hi havia fotògrafs. Els tres ministres baixaven de quatre grapes i de cul a eres fins a baix.

Abans de mitja hora d'acabar-se la gresca, a Queralt no hi quedaven ni banderes, ni palios, ni estores, ni catifes.

Quedava, però, el funicular. Al cap d'un parell de dies estava arreglat i funcionava. El Franco havia vingut per sant Jaume, el 25 de juliol. El primer de setembre van tancar el funicular. Una cosa més allà dalt rovellant-se".²⁰

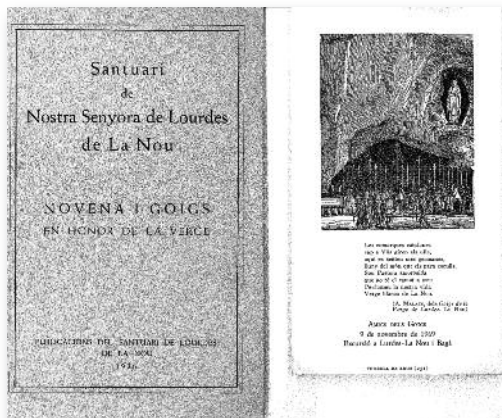
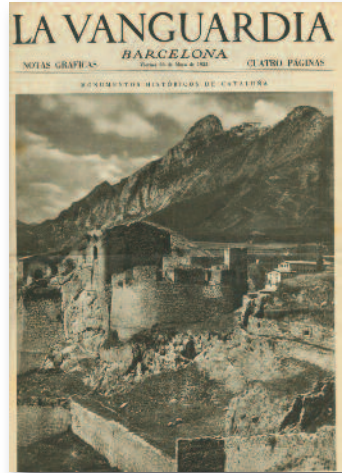
Tampoc no es va aprofitar, mai, el funicular franquista. La notícia de la pujada del dictador militar fou portada a tots els diaris d'Espanya i va obrir tots els noticiaris radiofònics i televisius.

La restauració feta l'any 1966 de la façana de l'església i el nou campanar són obra de l'arquitecte Josep Antoni Coderch de Sentmenat. Aquesta obra es va poder fer perquè Coderch era un bon amic de mossèn Ballarín, que ens ho explica d'aquesta manera:²¹ "En Coderch va pujar a casa, li havia demanat de fer-me la façana de Queralt, –Mossèn ya la tiene hecha, abra este arco–. Va passar més de

quinze dies ajupit al tauler per a trobar-me una altra sortida. Jo tenia por que la gent de Berga trobés aquella façana massa senzilla. –No hay otra salida, dejémosla con el arco abierto–. La gent de Berga de primer, van arrufar el nas; ara n'està contenta. En Coderch també n'estava content; la façana de Queralt és a tots els reculls de les seves obres. Al despatx, tremejava amb la fotografia dels Trade". Ara, gràcies a la gestió de mossèn Josep Ballarín, la façana i el nou campanar de Queralt és una obra extraordinària de l'arquitectura catalana contemporània feta per un dels grans arquitectes del segle xx.

Mossèn Josep Maria Ballarín fou capellà custodi de Queralt des de 1958 fins a 1991. La seva gran producció literària sempre va tenir Queralt com a referent. A Queralt rebia polítics, consellers, presidents de la Generalitat i tot aquell que volia anar-hi. Va fer de Queralt un símbol de Catalunya, les seves sortides a TV3 va fer que Queralt assolís una dimensió propagandística increïble, però...

L'actual capellà custodi, mossèn Ramon Barniol, ha fet restaurar íntegrament totes les dependències eclesiàstiques del santuari, mentre que les que són propietat exclusiva de l'ajuntament des de 1974, el consistori berguedà no hi ha fet pràcticament res. L'any 2015 l'hostatgeria de Queralt roman tancada, no hi ha restaurant, només un petit bar que fa el que pot.

Podem dir amb tota la pena del món que cap ajuntament de la democràcia no s'ha pres mai seriosament Queralt com a atractiu turístic per dinamitzar Berga i comarca. El mateix mossèn Barniol va cuidar-se que una de les càmeres de TV3 del temps estigués situada al santuari, amb la promoció que això significa.

B. Lourdes de la Nou

Va ser un santuari de nova creació; a prop seu n'hi havia d'altres com el de la Consolació, la Quar o el mateix de Corbera. La seva advocació a la Mare de Déu de Lourdes²² va fer que de seguida fos molt i molt visitat. Va arribar a ser conegut popularment com *el Lourdes d'Espanya*.²³ Va ser construïda una església *ex novo*, una cova com la de la ciutat occitana.

1. Creació del santuari per Mn. Antoni Comellas

A la fi de la tercera guerra carlina s'hi va posar la primera pedra²⁴ i posteriorment es va edificar l'església actual. Per mossèn Anglerill, autor de la primera monografia d'aquest santuari, l'instigador de la construcció fou mossèn Antoni Comellas i Marginet,^{25,26} que beneí la primera capelleta el 7 de setembre de 1878. L'any 1880 es va posar la primera pedra de l'església actual, que fou consagrada l'any 1885. Molts segles més tard de les que el pare Camós recollia en el seu llibre.

2. Església cova i banys

El santuari marià de Lourdes de la Nou²⁷ incloïa una gran església amb edificis annexats, una gruta (com la de Lorda d'Occitània), una font i una mena de banys. Els anys 20 i 30 fou un centre que acollia molts pelegrinatges i gaudia de molta devoció popular. En la immediata postguerra (1936-1939), sobretot els anys quaranta, cinquanta i principi dels seixanta, els pelegrinatges hi eren molt importants.

3. Santuario de Ntra. Sra. de Lourdes—La Nou (alt. 930 m) — Sagrario y casa Capella Castiella.

4. Santuario de Ntra. Sra. de Lourdes—La Nou (alt. 930 m) — Fuente e 2 iglesias.

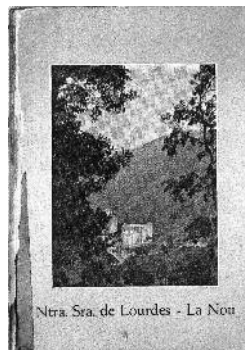

C. Conclusió

Queralt ha estat un santuari molt visitat, amb ganes de fer-hi sempre coses, a temporades ha funcionat la cuina per atendre els visitants i moltes altres no s'hi ha pogut fer ni un cafè amb llet decent. D'idees, a Berga, per a Queralt mai no n'han faltat, he vist potser mitja dotzena de projectes per fer aeris o funiculars des de Berga a Queralt, però mai res de res... Potser el més trist és que des de l'any 1916 es parla de portar l'aigua a Queralt, i a l'hora de fer aquest article podem dir que, de projectes aqüífers, no en falten, però per desgràcia el més calent, com sempre, és a l'aigüera. Per poder fer un bon àpat cal baixar a Berga o anar als establiments d'Espinalbet.

Lourdes de la Nou va tenir uns anys d'una massiva visita de pelegrins, que de rebot feien servir els equipaments hotelers del poble de la Nou. Mossèn Rota, que durant anys en fou el capellà custodi, va tenir cura de tota l'organització dels romiatges i pelegrinatges, però ara la cosa sembla que minva. L'església es va edificar, *ex novo*, amb molt poc temps. No hi havia hagut especial tradició de devoció mariana sota l'advocació de Lourdes.²⁸ En menys de quinze anys es consagrà una església i amb ella una nova advocació. Recordo els pelegrinatges que s'hi feien i els romiatges de moltes de les poblacions del bisbat de Solsona o de la comarca del Bages (bisbat de Vic); ara en resta l'església, oberta –evidentment– al culte i les instal·lacions hoteleres són molt a prop al nucli de la Nou, on es pot gaudir de menjar i beure.

Les possibilitats d'atreure turisme als santuaris²⁹ hi són totes, però potser manca una voluntat i una coordinació per ajuntar i fer una oferta completa alhora que complementària. Potser el santuari de Falgars,³⁰ a la Pobla de Lillet, n'és un exemple que podria ser imitat.

NOTES

- 1- CAMÓS, N. *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña*, Barcelona, 1657.
- 2- Sant Pere de Madrona.
- 3- ZAMORA, F. (edició a cura de Ramon Boixareu). *Diario de los Viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, 1973.
- 4- D'AMAT I DE CORTADA, R. *Calaix de sastre*, VIII, IX i X, Barcelona, 1995, 1999 i 2003.
- 5- GOMIS, C. *Itinerari de Manresa a Berga*, Barcelona, 1884.
- 6- CARDONA, O. *Els Goigs i els Càntics de Jacint Verdaguer*, Barcelona, 1986.
- 7- Segons Cardona, també hi ha una altra variant del primer vers que diu *Bergandana Estrella*.
- 8- FELIPO, R. *Mossèn Cinto i el pi de les tres branques*. Tarragona, 2003 i *Verdaguer i el Pi de les Tres Branques*, Barcelona, 2014.
- 9- FELIPO, R. *Queralt: el santuari de la Mare de Déu*. Tarragona, 2004, Barcelona, 2011 i 2013.
- 10- El títol el va *gaudir* la Mare de Déu fins al 14 d'abril de 1931, en què per l'abolició de la monarquia espanyola s'eliminaven tots els títols nobiliaris. El règim militar franquista reposaria la titulació nobiliària, el santuari empraria el *reial* per les festes del 25è aniversari i a les del cinquantenari de la coronació només en un dels cartells oficials de la festa s'usaria el *reial*.
- 11- POSTIUS, J. (et al.) *Coronación Virgen de Queralt expediente Oficial*. Madrid, 1916.
- 12- Va ser diputat, senador i governador civil de Toledo, tenia casa oberta a la plaça de Sant Pere a Berga i a Barcelona, on hi havia hagut Can Jorba del Portal de l'Àngel i havia estat marmessor d'un dels testaments de Verdaguer.
- 13- POSTIUS, J. *Guía de Berga y de su comarca y del Real Santuario de Queralt*. Madrid, 1916.
- 14- SANSALVADOR, A. *La Patum*. Barcelona, 1916.
- 15- Posteriorment fou nomenat cardenal i bisbe de Tarragona.
- 16- PLA, J. *Cataluña*. Barcelona, 1961.
- 17- PORCEL, B. *Camins i Ombres*. Barcelona, 1977.
- 18- Mossèn Ballarín
- 19- *L'Erol* número 101, de l'any 2009.
- 20- Encara avui més de 50 anys després no han estat retirades moltes de les andròmines inservibles.
- 21- EMILIO, D. (et al.) *J. A. Coderch de Sentmenat*. Barcelona, 1988.
- 22- ROTA, J. "Centenari del Santuari de Lourdes de la Nou". *L'Erol*, núm. 13 (1985).
- 23- *Santuari de Nostra Senyora de Lourdes de la Nou, Novena i Goigs en Honor a la Verge*. S. lloc i., 1936.
- 24- ANGLERILL, R. *Història de la Mare de Déu de Lourdes de la-Nou y novena en honor de dita soberana verge*. Barcelona, 1901.
- 25- SOLA, F. *Ntra. Sra. De Lourdes de la Nou*. Barcelona, 1936 (?).
- 26- A la pàgina web de l'ajuntament de la Nou, en data 25 de gener de 2015, llegim: "Mn. Antoni Comellas, fill i rector de La Nou, malalt, anà a Lourdes (1877); allà visqué una gran experiència de Fe. Hi tornà (1878) i portà una imatge de la Verge. La posà en una capelleta feta prop del Santuari actual. El fet és conegut a tot el Berguedà i molts devots pujaven a visitar-la. Calia fer-hi un Santuari. S'inicià el 1880 i s'inaugurà el 1885. En el 1893 s'edificà l'Hostatgeria. En el 1960 (75 anys del Santuari) es construí el campanar. És el primer Santuari de la Verge de Lurdes a Espanya."
- 27- A la pàgina web de l'ajuntament de la Nou, en data 25 de gener de 2015, llegim: "Mn. Antoni, imitant els fets de Lourdes, volgué que la petita font de St. Isidre, que hi havia vora el torrent, es digués la "Font de la Mare de Déu". Així es rebatejà el 1881. Aprofitant la roca, s'hi modelà una gruta, s'hi posà una imatge de la Verge i s'hi construí un petit balneari. En els annals del santuari es narren algunes curacions, atribuïdes a la Mare de Déu i a l'aigua d'aquesta font.
- 28- Com deia la meua àvia de Berga, Ramona Salada Soldevila, de Mare de Déu només n'hi ha una, la resta són advocacions.
- 29- *L'Erol* 112, de l'any 2012, feia una àmplia exposició de l'estat dels santuaris berguedans.
- 30- http://www.altbergueda.com/ca/pl12/id43/Llocs_dinteres/Cultura/santuari-de-falgars.htm